

تاریخ کتاب و کتابخانه در ایران

(۱۶)

رکن‌الدین همایونفرخ

۲۲۲ - کتابخانه خانقاه پیرهرات (خواجه عبدالله انصاری) ۲۲۳ - کتابخانه خانقاه ملک حسین کُرت ۲۲۴ - کتابخانه مدرسه بیل‌بند ۲۲۵ - کتابخانه مدرسه سبزدرمان ۲۲۶ - کتابخانه مدرسه مهدعلیا ملک‌آغا ۲۲۷ - کتابخانه مدرسه شریفه مهدعلیا گوهرشاد بیکم (این مدرسه درهرات است و با مدرسه گوهرشاد مشهد اشتباه نشود) ۲۲۸ - کتابخانه مدرسه سرپل انجیل ساخته سلطان حسین میرزا بای‌قرا ۲۲۹ - کتابخانه مدرسه غربی که حالا در این مدرسه و خانقاه آن هشت نفر از مشاهیر علمای دانشور بمنصب تدریس مفتخر و سرافرازند^{۱۴} ۲۳۰ - کتابخانه مدرسه اخلاصیه که هفت تن از علمای اعلام و فضایی واجب‌الاحترام به تحقیق و تدقیق درعلوم یقینیه مشغولی میفرمایند و طلبه آنجا بفرانجام مطالعه و استفاده قیام و اقدام مینمایند و به یمن این برکت بقاع نفاع برتبه‌ایست که از زمان ولایت پناهی الایومناهدا چندین هزار کس از اطراف عالم باینجا آمده‌اند و بآنندک زمانی دانشمند شده بمواطن خویش مراجعت نموده‌اند و بسیاری از طلبه این بلده که در این بقعه تحصیل کرده‌اند بمنصب تدریس سرافراز گشته‌اند .

۲۳۱ - کتابخانه مدرسه بدیعیه از ساخته‌های سلطان بدیع‌الزمان میرزا که امیرصدرالدین یونس استاد آن بوده است ۲۳۲ - کتابخانه مدرسه امیرفرمان شیخ خالی ۲۳۳ - کتابخانه مدرسه سلطان‌آغا ۲۳۴ - کتابخانه مدرسه امیرعلاءالدین علیکه کوکلتاش ۲۳۵ - کتابخانه مدرسه امیرغیاث‌الدین چشتی ۲۳۶ - کتابخانه مدرسه مولانا لطف‌الله صدر ۲۳۷ - کتابخانه مدرسه بالاسر مشهد که در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر گردیده و هنوز پابرجاست .

۲۳۸ - کتابخانه سلطان احمد میرزا : سلطان احمد میرزا از فرزندان سلطان ابوسعید است و خلاصه‌الخبار تحت عنوان « کتابخانه حضرت سلطنت شعاری سلطان احمد میرزا » از اهمیت و عظمت کتابخانه این شاهزاده اطلاعات مختصری بدست میدهد .

۲۳۹ - کتابخانه بدیع‌الزمان میرزا : بدیع‌الزمان میرزا فرزند سلطان حسین میرزاست . شرحی از کمالات او در تحفه سامی مذکور است^{۱۵} . بدیع‌الزمان میرزا شاهزاده‌ای با ذوق و هنرشناس و شاعر بود و مدت کوتاهی سلطنت کرد .

۲۴۰ - کتابخانه امیرعلی جلایر : امیرعلی جلایر از صدور دوره سلطان حسین میرزاست و مردی دانش‌دوست و اهل فضل بود. دخترش آفاق یکی از شاعران با ذوق این دوران است کتابخانه قابل توجهی داشت که درویش‌علی کتابدار برادر امیرعلیشیر نوائی کتابداری آن را متصدی بوده است . کتابخانه او از کتابخانه‌های معروف هرات بود .

۲۴۱ - کتابخانه فریدون حسین میرزا : او نیز از فرزندان سلطان حسین میرزاست . شاهزاده‌ای دانش‌پرور بود ، نویسندگان و شعرا را بدربار خود جمع میکرد و تألیفاتی چند بنام او انجام گرفته و نویسندگان و خوشنویسان برای کتابخانه او کتابهای نفیس تهیه کرده‌اند . نسخه‌ای از دیوان حافظ که برای کتابخانه این شاهزاده تدوین کرده‌اند در اختیار نویسنده این سطور است .

۱۴- منظور زمان تألیف خلاصه‌الخبار است .

۱۵- تحفه سامی مصحح نویسنده ص ۱۶ .

۴۴۳ - کتابخانه امیرعلیشیرنوائی: چنانکه گذشت امیرنظام‌الدین علیشیرنوائی که در

شعر فارسی فانی تخلص میکرده است^{۱۶} از وزیران نامدار و با افتخار ایران است، این وزیر دانشمند و سخنور ارجمند وجود ذیجودش منشأ آثاری است که قرن‌ها ایران بدان مباهی و مفتخر خواهد بود.

امیرعلیشیرنوائی سبب بوجود آمدن مکتبی در ادبیات فارسی است که بایر آنرا مکتب هرات نامید و گروهی با شتاب آنرا مکتب هندی خوانده‌اند! امیرعلیشیر در اعتلای هنر نقاشی نیز سهم بزرگی بر عهده دارد اگر تشویق و بذل و بخشش و کرم فوق‌التصور او نبود کمال‌الدین بهزاد بچنان مقام ارجمندی نمیرسید و توفیق نمی‌یافت که شاگردانی چون جلال‌الدین یوسف نقاش، شاه مظفر نقاش، میرک نقاش و ده‌ها صورت‌ساز دیگر پیرو و هنر ایران را زباز در خاص و عام سازد.

برای آنکه نمونه‌ای از هنر دوستی و هنر پروری امیرعلیشیر بدست داده باشیم شرحی را که مولانا واصفی در بدایع الوفایع^{۱۷} آورده است عیناً می‌آوریم:

«... القصة روز بروز وساعت بساعت هنر و مرتبه استاد کمال‌الدین بهزاد در ترقی بود، بهر نقش که می‌کشید از پرده غیب فتح و رشدی روی مینمود و مشهور است که استاد مذکور صحیفه‌ای مصور بمجلس فردوس آئین سپهر تزئین امیر کبیر علیشیر روح‌الله روحه آورد و صورت حال آنچنانکه باغچه‌ای آراسته بود مشتمل بر درختان گوناگون و بر شاخسار مرغان خوشنوا و بوقلمون و بر هر طرف جویبارها جاری و گلبن‌های شگفته زنگاری و صورت مرغوب میر آنچنانکه تکیه بر عصائی زده ایستاده و برسم ساجیق طبق‌های پرزر در پیش نهاده، چون حضرت میر آن صورت‌ها را مشاهده و ملاحظه نمود از غنای طبعش بر شاخسار شوق و ذوق نوای الاحسن الاحسن برخاست بعد از آن روی بحضار کرد و گفت: عزیزان را در تعریف و توصیف این صحیفه لازم‌التشریف چه بخاطر میرسد؟»

مولانا فصیح‌الدین که استاد میر و از جمله مشاهیر اهل خراسان بود فرمود که «مخدوما من این گل‌های شکفته رعنا را دیدم خواستم دست دراز کنم و گلی بر کنم و بر سر دستار خود مانم.....» میر استاد بهزاد را اسب با زین و لجام و جامه مناسب و اهل مجلس را هر کدام لباسهای فاخر انعام فرمود.»

امیرعلیشیرنوائی که حلقه ارادت مولانا عبدالرحمن جامی را برگردن افکنده بود چون استادش محضرش پیوسته مجمع دانشمندان و سخنوران و ادیبان زمان بود و آنان را بمناسبت بوجود آوردن آثار بدیع خلعت‌های فاخر می‌بخشید.

امیرعلیشیر که شیفته و دل‌باخته کتاب بود برای خود کتابخانه‌ای فراهم آورده بود که گذشته از جمع‌آوری نسخه‌های نایاب و نادرالوجود نسخه‌هایی نیز وسیله خطاطان شهیر چون سلطانعلی مشهدی و محمد نور و خواجه عبدالله مروارید و امثالشان برای او مینوشتند و امیر کتابخانه خود را بدانها زینت می‌بخشید.

امیرعلیشیر برای اداره کتابخانه نفیسه دانشمندی را برگزیده بود که در فنون مختلف استاد بود. این کتابدار بنابنوشته روضة‌الصفاء، مولانا حاج محمد ذوقنون نام داشته. روضة‌الصفاء مینویسد: «ذوقنون هم نقاش بود و هم مذهب و هم خطاط» بنوشته حبیب‌السیر محمد ذوقنون مدت‌ها ریاست کتابخانه امیر را بر عهده داشته است.

۴۴۳ - کتابخانه مولانا جامی: مولانا عبدالرحمن جامی سخنور نامی که از اجله

محققان و نویسندگان ایرانست، در هرات کتابخانه‌ای معروف و مشهور داشت و خواهرزاده‌اش خوشنویس معروف محمد نور و هم‌چنین سلطانعلی مشهدی و سلطان محمد خندان برای کتابخانه

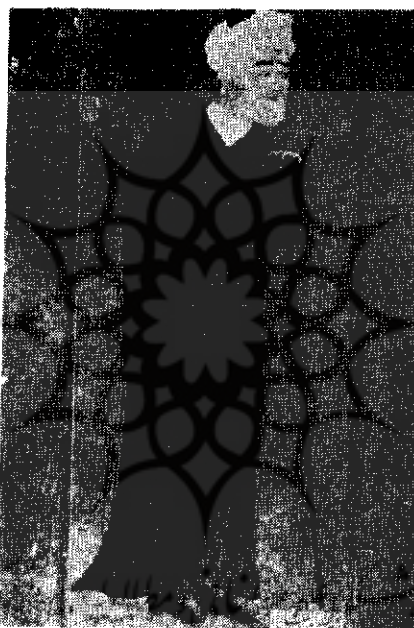
۱۶- برای اطلاع بیشتر از حال و آثار امیرعلیشیر بمقدمه دیوان امیرعلیشیرنوائی بقلم این بنده نویسنده مراجعه فرمایند. ۱۷- ج ۲ ص ۹۱۰.

او نسخه‌برداری میکرده‌اند و بخصوص محمد نور آثار او را مینوشت و برای پادشاهان و امرای ایران و هند و عثمانی که تقاضای آثار مولانا جامی را داشته‌اند میفرستاد. نسخه‌هایی از کتابهای کتابخانه جامی در دست است که مولانا در اطراف صحیفه‌های آن بخط خود مطالبی نوشته و با از اشعارش ثبت ورق کرده است. در کتابخانه آقای علی‌اصغر حکمت یک جلد نفحات الانس هست که مولانا در حاشیه صحیفه‌ای از آن مطلبی افزوده است و هم‌چنین در کتابخانه آقای ادیب برومند نسخه‌هایی از این قبیل موجود است.

۳۴۴ - کتابخانه مدرسه خواجه افضل الله ابواللیثی - سمرقند: از جمله مدارس که در زمان شاهرخ بنیاد یافت مدرسه خواجه ابواللیثی است که در ماوراءالنهر شهرتی بدست آورد و امیرعلیشیرنوائی پس از تحصیل در مشهد مقدس مدتها در این مدرسه به تکمیل معلومات و تحصیلات خود پرداخت. فارغ‌التحصیلان این مدرسه بیشتر از اکابر و اعظم دانشمندان ایران شدند. کتابخانه این مدرسه کسب شهرتی کرده بود و بیش از یک قرن مرجع مراجع دانشمندان و طالبان بوده است.

چپ: تصویر سلطان یعقوب

وسط: امیرعلیشیر نوائی اثر بهزاد.

راست: کتابخانه سلطان ابوسعید میرزا گورکانی.

۳۴۵ - کتابخانه میرزا اسکندر بن عمر شیخ - شیراز: سلطان اسکندر نیز چون دیگر اولاد شاهرخ علاقه‌ای خاص بکتاب داشت و کتابخانه‌ای در شیراز فراهم آورد که از کتابخانه‌های نامی ایران بشمار است. کتابدار کتابخانه او مولانا معروف^{۱۸} شاعر و خوشنویس بود که قبلاً در ملازمت سلطان احمد جلایر می‌بود. مولانا معروف در کتابت سریع‌القلم بوده و روزانه پانصد بیت بدون غلط و اشتباه کتابت میکرده است. مولانا معروف بعدها مورد توجه شاهرخ قرار گرفت و او را به هرات بردند و در کتابخانه شاهرخ به کتابت اشتغال داشت.

۳۴۶ - کتابخانه سلطان ابوالنصر شیخ ابوالمؤید: سلطان ابوالنصر از پادشاهان فضل‌دوست و کتابخانه او از کتابخانه‌های معروف قرن هشتم بوده است. از کتابهایی که برای کتابخانه این پادشاه تهیه کرده‌اند هنوز نسخه‌هایی در کتابخانه‌های مهم جهان موجود است از جمله نسخه کتاب

۱۸- تحفه سامی.

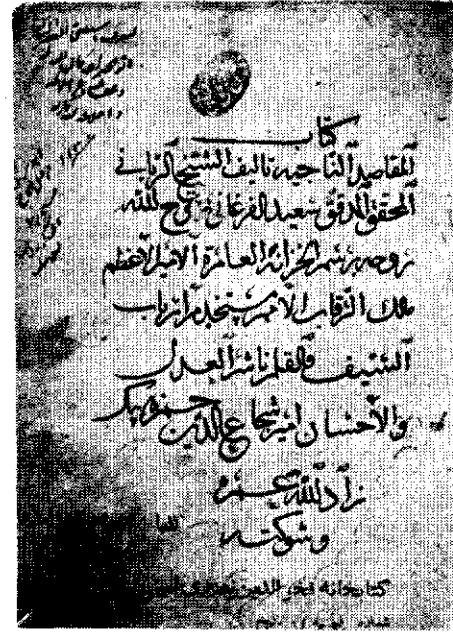
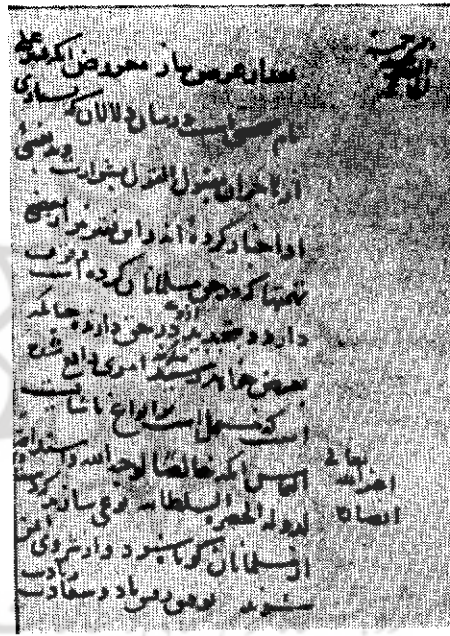

وقف کتابخانه عمومی دفتر تبلیغات اسلامی «وقف»

نصب المراهبه لاحديث الهدايه تلخيص جمال الدين يوسف است که در کتابخانه دکن محفوظ است ۱۹.
۴۴۷ - کتابخانه سلطان ابوسعید گورگان : سلطان ابوسعید نیز بکتاب عشق می‌ورزید
و کتابهای نفیسی برای کتابخانه او تهیه شده است از جمله نسخه ایست متعلق بکتابخانه ادیب برومند
که جلد سوخت آن از شاهکارهای هنری ایران است و در حاشیه لبه جلد نوشته شده است خزانه -
الکتب سلطان ابوسعید خلدانه - عکس آنرا در اینجا گراور می‌کنیم .

یادآوری : در پایان تاریخچه کتابخانه‌های دوران تیموری بمورد است که از سه سلسله :
آق‌قویونلو ، قره‌قویونلو ، بنی‌شیمان یا ازبکان ماوراءالنهر نیز یاد گردد . زیرا پادشاهان این
سه سلسله نیز کم‌وبیش در ساختن مدارس و کتابخانه‌ها و ترویج و تشویق نویسندگان و شاعران
و کمک بتألیف و تصنیف کتابها بزبان فارسی خدماتی کرده‌اند . بنابراین بطور اختصار در این سه
مورد نیز اشارتی می‌رود .

الف - ترکمانان قره‌قویونلو : نخستین کس از این دودمان بیرم خواجه بوده است که
در خدمت سلطان اویس جلایری بود و توانست حکومت موصل و سنجار را بدست آورد . او بسال

راست : کتابخانه امیر شجاع‌الدین حمزه بیگ از امرای آق‌قویونلو - الدر الفرید تصنیف مولا محمد شیرین است . وسط : خط مولانا عبدالرحمن
جامی . چپ : شاه اسمعیل اول صفوی .

۷۸۲ مرد و پسرش قرامحمد بجای او نشست و پس از قرامحمد ، قرایوسف جانشین او شد و او
نخستین کس از قره‌قویونلوست که خود را پادشاه خواند و شهر تبریز را پایتخت قرارداد .
پس از ظهور تیمور قره‌یوسف به ایلدرم بایزید و سپس به فرخ یسار پادشاه مصر پناه برد
و پس از بازگشت تیمور مجدداً بایران آمد و پس از اینکه سلطان احمد جلایر را کشت عراق و آذربایجان
و موصل و قزوین و سلطانیه را هم فتح کرد (۸۲۲ هـ .) پس از او اسکندر بسطنت رسید و با شاهرخ
بمنازعه پرداخت و اخلاط و کردستان را هم ضمیمه حکومت خود کرد . پس از اسکندر جهانشاه
در ۸۳۹ بکمک شاهرخ بسطنت رسید و اصفهان و فارس و کرمان را هم بحکومت خود افزود
و سرانجام در ۸۷۱ هـ . در جنگی که با اوزون حسن آق‌قویونلو کرد کشته شد و دولت قره‌قویونلو
منقرض گشت .

قرایوسف و جهانشاه باهل علم و دانش و ادب توجهی خاص داشتند بخصوص جهانشاه به احداث و ایجاد مدارس و مساجد و ابنیه بذل جهدی کرده بود .

۲۴۸ - کتابخانه جهانشاه از کتابخانه‌های نامی قرن نهم ایران بود و کتابهاییکه برای کتابخانه او نویسندگان و هنرمندان بوجود آورده‌اند از شاهکارهای نفیس هنر ایران است . جهانشاه خود مردی فاضل بود و شعر هم میگفت و حقیقی تخلص میکرد ، دیوان اشعارش را فراهم آورد و برای مولانا جامی فرستاد و مولانا نیز در برابر این محبت در مقام سپاسگراری قصیده‌ای بمطلع «مهرشاه جهان جهان شاهست» سرود و با نسخه‌ای از کلیه آثارش بکتابخانه جهانشاه اهدا کرد .

ب - آق‌قویونلو . یا . بایندری‌ها : نخستین کس از این طایفه که لوای امارت برافراشت بهاء‌الدین قره عثمان بود ، حکومت دیار بکر را داشت و پس از مرگش سلطنت به اوزون‌حسن رسید ، او از مقتدرترین پادشاهان بایندری است ، سالها با دولت عثمانی جنگید و در زمانیکه اروپائیان از سپاهیان ینی‌چری خواب و آرام نداشتند چون نگاهبانی هوشیار و بیدار ایران را از تهاجم نیروی خارجی حفظ کرد ، منجم‌باشی در تاریخ صحائف الاخبار مینویسد^{۴۰} : «وی سلطانی عادل ، شجاع ، متقی و دیندار و دوست اهل فضل و علم و صلاح بود باعمال خیر و کارهای عام‌المنفعه راغب و عمارات بسیار به نیت مقاصد مذهبی بنیاد نهاد ، وی تبریز را تخت‌گاه خود قرار داده از ممالک مجاور و دیار اطراف بسیاری از دانشمندان را در آنجا جمع آورد و مورد عنایت و حرمت خاص خود قرارداد ، یکی از معروف‌ترین آن رجال دانش و ادب که از دست وی پاداش و نیکی بسیار یافتند مولانا علی قوشچی است» .

۲۴۹ - کتابخانه اوزون‌حسن نیز از کتابخانه‌هایی بوده‌است که مورد توجه دانشمندان بود پس از او سلطان خلیل سلطنت رسید . این پادشاه نیز حامی نویسندگان و دانشمندان بود و به همین علت مولانا جامی و جلال‌الدین دوانی بنام او تألیفاتی کرده‌اند . پدرش امیر حسینیک نیز مردی شاعر نواز بوده‌است . کتابخانه سلطان خلیل نیز از کتابخانه‌های (۲۵۰) قابل‌ذکر است . پس از سلطان خلیل ، سلطان یعقوب سلطنت رسید (سال ۸۸۳) سلطان یعقوب یکی از پادشاهان فضل‌دوست و هنرپرور بود . عمارات رفیع بنا نهاد از جمله قصر هشت بهشت در تبریز که مولانا جامی در قصیده‌ای توصیفی زیبا از آن کرده است ، منجم‌باشی درباره سلطان یعقوب مینویسد : «به شعر رغبتی بسیار داشت ، بسیاری از شعرا از اطراف عالم بدربار او گردآمده و در مدح وی قصاید شیوا ساختند» .

سلطان یعقوب نیز شعر میسرود و سام میرزا از او در تحفه سامی شرح حال بدست میدهد و دوران سلطنت او را زمان درخشان فرهنگ و ادب می‌شمارد و مینویسد : «علی‌ای حال در زمان او اختر شعر از حضيض هبوط باوج ثریا رسید و شیوه شعر و شاعری چون ملت سامری در میانه بنی اسرائیل شیوع تمام یافت» سام میرزا او را پادشاهی عادل خوانده‌است .

دربار او مجمع فضلا و دانشمندان و شعرا بوده‌است و میتوان از شعراى دربار او تنی چند را یاد کرد از جمله : میرهمایون که سلطان یعقوب او را خسرو کوچک خطاب میکرد ، مولانا انیسی که خط نستعلیق را بهتر از سلطان‌علی مشهدی مینوشته ، مولانا بنائی که بهرام و بهروز را بنام او سروده ، باباغانی ، شهیدی‌قمی که منصب ملك الشعرائی داشته ، درویش‌دهکی ، بابانصیبی ، الف ابدال ، مولانا حیرانی که بهرام و ناهید را بنام او ساخته است ، میرمقبول قمی و مولانا حبیبی برگشادی .

سلطان یعقوب کتابخانه‌ای داشت (۲۵۱) که نسخ آن از نظر نفاست و زیبایی با کتابهای کتابخانه سلطان حسین میرزا لاف‌بربری می‌زده‌است . از کتابخانه‌های معروف دوران آق‌قویونلوها میتوان از سه کتابخانه یاد کرد بشرح زیر :

۳۵۲ - کتابخانه مدرسه نصیریہ تبریز : این مدرسه تا اواخر دوره صفویه معمور بوده و کتابخانه معتبری داشت و در زمان شاه اسمعیل و شاه طهماسب اول ، مولانا امیر فیض الله حاجی برمکی تولیت و کتابداری آن را برعهده داشته است.^{۳۱}

۳۵۳ - کتابخانه مدرسه مظفریه تبریز : این مدرسه نیز از مدارس بنام تبریز بود و کتابخانه معتبری داشت . در زمان شاه اسمعیل صفوی ، کمال اسمعیل شاعر و در زمان شاه طهماسب اول امیر فصیح الدین محمد تولیت آنرا برعهده داشته اند.^{۳۲}

۳۵۴ - کتابخانه مدرسه منصوریه شیراز : این مدرسه را مولانا صدرالدین دشتکی بنیاد نهاد و برای اداره آن موقوفات بسیاری وقف کرد و سلطان یعقوب آق قویونلو بر طبق فرمانی موقوفات این مدرسه را از هر گونه مالیاتی معاف کرده بود.^{۳۳} کتابخانه مدرسه منصوریه از کتابخانه‌هایی است که تا قرن یازدهم معروفیت خود را حفظ کرده بود .

۳۵۵ - کتابخانه حمزه بیک آق قویونلو - تبریز : حمزه بیک در سال ۸۰۹ در تبریز حکومت میکرد و علاقه وافر به ادب و هنر داشت. از جمله کتابهای کتابخانه حمزه بیک کتاب الدر الفرید متعلق بکتابخانه آقای فخرالدین نصیری امینی است که عکس پشت صفحه اول آنرا در اینجا گراور می کنیم .
پ - بنی شیبیان : شیبک خان بن براق خان خود را از خاندان چنگیز میدانست ، نخست در خدمت سلطان احمد میرزا بن سلطان ابوسعید حاکم ماوراءالنهر بود ، سپس خود او در ماوراءالنهر تسلط یافت و پس از درگذشت سلطان حسین میرزا بای قرا بقلمر و حکومت او دست انداخت و خراسان را بتصرف آورد ، او بنیان سلسله‌ای را گذاشت که بنام بنی شیبیان خوانده میشوند . مردی سفاک و خونریز بود ولی به شعرا و نویسندگان و هنرمندان توجهی خاص مبذول میکرد ، بهزاد نخست در دربار او بود . بنقاشی و خط علاقه مفرط داشت . شهرهایی را که میگشود به کتابخانه‌های آن دستبرد می زد و با این ترتیب در سمرقند کتابخانه بزرگی فراهم آورد (۲۵۶) . پس از او عبیدالله خان بن سلطان محمود قابل ذکر است . این مرد نیز چون شیبک خان بی رحم و سفاک بود ولی او هم بشعر و ادب علاقه‌ای داشت و شعر نیز میگفت ، دیگر از این خاندان عبدالقدوس سلطان شیبانی را باید یاد کرد که مردی اهل ادب بود و کتابخانه‌ای بزرگ فراهم آورد (۲۵۷) و مدتها خواجه عبدالسلام بخارائی شاعر^{۳۴} کتابدار کتابخانه او بوده است .

۳۵۸ - کتابخانه مدرسه خانیه سمرقند : محمدخان شیبانی این مدرسه را بسال ۹۰۸ در سمرقند ساخت ، مدرسه خانیه از مدارس بنام و برجسته سمرقند بود و کتابخانه آن که وصفش را فضل الله روزبهان در مهمان نامه بخارا آورده قابل ذکر و توجه است.^{۳۵}

۳۵۹ - کتابخانه امیر ترخان سمرقند : مدرسه امیر ترخان در سمرقند یکی از مدارسی است که در زمان شیبانیان بنیان یافت و کتابخانه این مدرسه معروف و مشهور بوده و کتابهایی در دست است که زمانی تعلق به کتابخانه این مدرسه داشته است از جمله حاشیه مولانا مسعود شیروانی بر شرح مواقف که در کتابخانه آصفیه دکن محفوظ است.^{۳۶}

۳۶۰ - کتابخانه سلطان احمد جلایر در تبریز : امیر شیخ حسن نویان یا شیخ حسن بزرگ در سال ۷۳۶ ه . بنیان دودمان جلایری یا ایلخانی را گذاشت و بغداد و تبریز را پایتخت خود اعلام کرد . او به شعر و ادب توجه داشت و خواجه سلمان ساوجی از تربیت شدگان اوست . پس از او شیخ اوئیس جلایری بسطنت رسید (۷۵۷) . سلطان اوئیس پادشاهی بود با ذوق و هنر دوست و خود در موسیقی دست داشت و شعر میسرود . مدت بیست سال سلطنت کرد و دانشمندان و هنرمندانی را در تبریز گرد آورد . پس از او پسرش سلطان احمد که گذشته از صحبت منظر در هنر نیز بی مثل و همتا بود به سلطنت رسید . سلطان احمد در نوشتن خطوط و نقاشی مهارت داشت و از موسیقی نیز

۲۱- تحفه سامی ص ۵۰ . ۲۲- تحفه سامی ص ۵۵ .

۲۳- سعدی تا جامی (۵۸۹) . ۲۴- تحفه سامی .

۲۵- ص ۲۸۴ . ۲۶- تاریخ کتابت این نسخه ۱۰۲۹ ه .

وقوف داشت ، ازنامه‌ای که در تقدیر از موسیقی‌دان نامی ایران عبدالقادر گوینده نوشته است ذوق و ادب او کاملاً آشکار و هویداست . این پدر و پسر هر دو از ممدوحین خواجه شیراز حافظ خوش لهجه خوش آوازند .

سلطان اویس و سلطان احمد هر دو در بسط و ترویج خطاطی و نقاشی و هنر کتاب سازی در میدان رقابت باتیموریان گوی برتری می‌زدند و به همین مناسبت گروه کثیری از نقاشان و مذهبیان از خراسان و عراق روی به تبریز و بغداد آوردند و سطح هنر را در این دوشهر باوج ترقی و کمال رسانیدند .

کتابخانه سلطان اویس و سلطان احمد جلایر شهرتی عالمگیر داشته و تیمور در هجوم به بغداد از نقایس این کتابخانه متمتع شد .

هنوز در کتابخانه‌های معروف جهان نسخه‌هایی هست که زمانی متعلق بکتابخانه سلطان احمد جلایر بوده است از آن جمله نسخه‌ای از تحریر اقلیدس است که بخط خواجه نصیرالدین طوسی است و سلطان احمد در آخرین برگ کتاب تملک خود را نوشته است .
نکته :

باتشکیل سلطنت تیموری هند که توسط بابر شاه انجام گرفت و هم‌چنین حکومت ارغونیان

راست : تصویر شاه‌عباس دوم . وسط : تصویر شاه سلیمان صفوی . چپ : امام قلیخان بقلم صادقی کتابدار .

در پشته که باید هر دو این سلسله‌ها را ابرانی و تربیت شده ایران دانست رواج زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره هند باوج عظمت و اعتلا رسید و توجه خاص پادشاهان ادب‌دوست تیموری‌هند و ارغونیان پتته و پادشاهان دیگری که در آن شبه‌قاره سلطنت میکردند و اکثراً ابرانی و فارسی‌زبان بودند موجب بنیاد کتابخانه‌های بزرگ و با عظمت و بسیار غنی گردید و این کتابخانه‌ها در جلب و جذب کتابهای نفیس ایران نقش برجسته‌ای داشته‌اند و بعضی از کتابخانه‌های این دوران چنان عظمت و شکوهی داشته است که نظیر آنرا کمتر توان یافت مانند کتابخانه‌های : بابر، اکبر، جهان، همایون، داراشکوه . و اینک از اینکه این کتابخانه‌ها کتابهایشان فارسی و بیشتر وسیله ایرانیان بنیان یافته و اداره می‌شده است فهرست گونه از آنها یاد می‌کنیم و لکن جزو کتابخانه‌های ایران بشمار نمی‌آوریم :

۱ - کتابخانه پادشاهان بهمنیه ۲ - کتابخانه پادشاهان عادل شاهیه ۳ - کتابخانه پادشاهان نظام شاهیه ۴ - کتابخانه فاروقیان برهان پور ۵ - کتابخانه پادشاهان بنگاله ۶ - کتابخانه سلاطین شرقی جونپور ۷ - کتابخانه امراء سند ۸ - کتابخانه امرای مولتان ۹ - کتابخانه پادشاهان کشمیر ۱۰ - کتابخانه پادشاهان اوده ۱۱ - کتابخانه پادشاهان قطب شاهیه . رئیس کتابخانه پادشاهان دهلی مهاوت خان بوده (سال ۱۰۹۸) و رئیس کتابخانه عالمگیر محمدیچی بوده است و کتابهایی را که از عرض میگذرانیده مهر میزده است «محمدیچی فدوی خانه زاد پادشاه عالمگیر» .

کتابخانه‌های دوران صفویه

با ظهور شاه اسمعیل صفوی فصل تازه ونوی در فرهنگ و هنر و اقتصاد و اجتماع ایران گشوده شد که برای آن نظیر ومانندی جز دوران کورش بزرگ نمیتوان یافت . این دوران ، دوران تحول است و به همین مناسبت بجاست درباره آن بحث بیشتری شود . در این تاریخچه تا آنجا که با موضوع کتاب بستگی داشته است اوضاع هر قرن از لحاظ اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و فرهنگی بررسی گردیده و عواملی که موجب انحطاط و سقوط و یا ترقی و تعالی گردیده بوضوح نموده شده است .

وضع فرهنگ و ادب و رواج کتاب و کتابخانه را تا قبل از ظهور شاه اسمعیل صفوی بخوبی روشن کرده و نشان داده ایم که خاندان تیموری چه خدمات و اقدامات با ارزشی برای اعتلاء و ترقی فرهنگ و هنر انجام دادند و در این دوران در اثر توجه پادشاهان و صدور و امرای بکتاب و هنرهای کتاب چه کتابخانه‌های با عظمت و بی نظیری در نقاط مختلف ایران بوجود آمد و بار دیگر توجه عموم بکتاب جلب شد و مدارس و دارالعلم‌ها رونق گرفت و نویسندگان و متفکران و گویندگان و هنرمندان بسیاری ظهور کردند و زمینه و محیط برای بروز استعدادها کاملاً مساعد و آماده شده بود لیکن بار دیگر بلائ ملوک الطوائفی و تشتت و تفرقه در کلیه شئون رکودی بوجود آورد .

در شمال ایران از بکان و در غرب دولت عثمانی با قدرتی شگرف نیرو میگردانند و خطری عظیم وحدت ملی و جغرافیائی ایران را سخت مورد مخاطره و تهدید قرار داده بود در یک چنین موقعیت حساسی واقعاً امری خارق العاده بظهور پیوست و جوانی ۱۳ ساله !! از خاندانی اصیل ایرانی که بشعائر ملی صمیمانه عشق میورزید برای بوجود آوردن ایرانی بزرگ و نیرومند قد مردانگی برافراشت و از او چنان کارهای خطیر بظهور رسید که برای بیان آنها در زبان فارسی جز معجزه نمیتوان کلمه دیگری بکار برد !

شاه اسمعیل صفوی نه تنها از نظر شجاعت و شهامت ، دل آوری بی همتا بود بلکه آنچه او را از نظر یک محقق نابغه و قابل تقدیس جلوه میدهد ابتکار او در مدیریت و سازمان دادن است ، از این نظر جز کورش بزرگ نمیتوان تالی و نظیری برای او درسیاهیگری و کشورداری در تاریخ ایران یافت . مهم این نیست که شاه اسمعیل اول با دل آوری و شهامت و قهرمانی به کشور گشائی پرداخته ، مهم اینست که بنیان سلطنتی گذاشته که بر پایه تدابیر و قوانین و اصولی که بوجود آورد این سلطنت و دولت با قدرت و شوکت دو بیست سال دوام کرد . و واحد جغرافیائی برای ایران بوجود آورد که هنوز هم بر آن بنیاد و اساس پایدار است .

شاه اسمعیل صفوی در بیشتر شئون مملکت بنیان‌های تازه گذاشت و اساس پوسیده گذشته را درهم نوردید ، همانگونه که توانست مذهب رسمی ایران را تشیع قرار دهد با همان قدرت و نفوذ توانست قوانین مدنی و اداری تازه‌ای را جایگزین سنت‌های گذشته سازد^{۴۷} .

پیش از تشکیل دولت صفویه در هر قسمتی از ایران مقررات و قوانین و رسوم و قراردادهای اجتماعی خاصی حکومت میکرد ، آثاری از دوران چنگیز وایلخانان و سپس تیموریان با قواعد و قوانین دوران سلجوقی درهم آمیخته و وضع ناهنجاری را بوجود آورده بود . عقاید و معتقدات مذهبی نیز یکسان نبود و اختلاف‌های دینی گاه منجر به کشتارهای دسته جمعی می شد و بزرگترین

بلا و آفت وحدت ملی همین گونه اختلافها بودند .

تذکره زندگی شاه اسمعیل صفوی بنوشته سام میرزا فرزندش چنین است : در ۸۹۲ تولد یافته و در ۹۰۵ که سیزده ساله بوده از گیلان خروج کرده و در ۹۰۶ آذربایجان و شیروان را تصرف کرده و برالوندییک آق قویونلو فائق و غالب آمده و در ۹۰۸ عراق و فارس را گرفته و در ۹۰۹ یزد و ابرقو و در ۹۱۰ کردستان و در ۹۱۳ دیار بکر و بغداد و ۹۱۹ خراسان و ماوراءالنهر و در ۹۲۰ با دولت عثمانی درچالدران مصاف داده و از ۹۲۱ تا ۹۳۰ به کشورداری گذرانیده است - یعنی مدت ۱۶ سال به جهانگیری و مدت ده سال به جهانداری گذرانیده و در ۹۳۰ بسن سی و هشت سالگی در گذشته است .

در مدت ده سالیکه به کشورداری گذرانید بادهاء و نبوغی که خاص او بود در کلیه شئون اجتماعی ایران دگرگونی بوجود آورد و قراردادهای اجتماعی تازه ای بنیاد نهاد و برای امور کشور سازمانهای نوینی که با سنت و محیط سازگار بود ترتیب داد ، مطالعه چگونگی سازمانهای اداری صفویه این حقیقت را آشکار میکند که شاه اسمعیل صفوی مدیری مدبّر و فرماندهی عالیقدر بوده است . عجب اینست که این نابغه نظامی در کشورداری نیز نظیر وتالی نداشته است و گذشته از اینکه خود واضع قوانین و فنون سپاهیگری بود در عین حال واضع مقررات و قوانین مالی و اجتماعی و اداری هم بوده است !!! و با اینهمه از امور معنوی نیز غافل نمانده و بادب و فرهنگ و هنر توجهی خاص مبذول داشته و در روتق بخشودن بآن جهدی کافی وسیعی وافی بعمل آورد .

شاه اسمعیل خط ثلث را خوش مینوشته و فارسی و ترکی شعر میگفته و خطائی تخلص میکرده است (یک نسخه از دیوان او که در زمان حیات شاه اسمعیل نوشته شده است بشماره ۴۰۷۷ در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است) . عشق و علاقه و آفری بکتاب داشته و از همین رهگذر است که پس از فتح هرات هنرمندانی که در آنجا از زمان سلطان حسین میرزا پای قراگرد آمده بودند به سرپرستی کمال الدین بهزاد با اعزاز و اکرام تمام همراه خود به تبریز آورد و بهزاد را با سمت کتابداری کتابخانه همایونی به سرپرستی هنرمندان دارالصنایع تبریز گماشت . تربیت فرزندانش را وجهه همت ساخت و شاه طهماسب را بخوش نویسی و فرا گرفتن نقاشی و ادب و آموختن آنان دانشمندی را به تعلیم آنان گماشت ، فرزندانش را به هنر و کمال آشنا کرد و این شد که هنر کتاب سازی و معماری و ادب در دوران صفویه طرفدار و دوستدار یافت و راه ترقی و کمال را پیمود . هم چنانکه این نابغه بی نظیر توانست در شئون مختلف تحولی بوجود آورد در هنر و ادب نیز موجد مکتب جدیدی شد که پس از مکتب هرات بنام مکتب تبریز شهرت گرفته است و ما حق

۲۷- واقعه رسمیت دادن مذهب تشیع برای وحدت ملی ایران بسیار مهم است و بجاست تاریخچه آنرا برای اطلاع خوانندگان در اینجا متذکر شویم . میرزا سلطان ابراهیم امینی در تاریخ فتوحات شاهی که در زمان شاه اسمعیل آنرا نوشته است این واقعه را چنین ذکر میکند « هم در اوایل جلوس امر کرد خطبای ممالک خطبه ائمه اثنی عشریه بخوانند و اشهدان علیاً ولی الله و حی علی خیر العمل که از آمدن سلطان ظفر لیک بن میکائیل بن سلجوقی و فرار نمودن بساسیری که از آن تاریخ تا سنه مذکور (۹۰۶) ۵۲۸ سال است از بلاد اسلام بر طرف شده بود با اذان ضم کرده فرمان همایون نفاذ یافت که در اسواق زبان بطعن و لعن ابا بکر و عمر و عثمان بگشایند و هر کس خلاف کند سرش از تنش بیاندازند و در آن اوان از مسائل مذهب حق جعفری و قواعد و قوانین ملت ائمه اثنی عشر اطلاعی نداشتند . . . » امینی در تاریخ فتوحات شاهی ماده تاریخ این واقعه را چنین سروده است:

شاهی که از اوست ملک و دین با روق آن خطبه که حق بود رقم زد بوق

تاریخ وقوع آن چو میکرد خیال گردون گفتش مجدد مذهب حق ۹۰۶

آقای علی اصغر حکمت در کتاب از سعیدی تاجامی در ذیل ص ۵۹۶ متذکرند که در کتابخانه مرحوم آقا شیخ مرتضی نجم آبادی نسخه ای دیده اند که آغاز و انجام نداشته و حاوی تاریخ فتوحات شاه اسمعیل صفوی بوده و بنا به اشعاری که در کتاب آمده نام شاعر و نویسنده امینی است ولی معلوم است که این امینی جز صاحب عالم آرای امینی است و ندانسته اند که تاریخ از کیست ؟ در اینجا برای مزید فایده یاد آور میشوم که نویسنده کتاب میرزا سلطان ابراهیم است که شاعر بوده و امینی تخلص میکرده و نام کتاب فتوحات شاهی است و جز این تاریخ مؤلفات دیگری هم دارد و از جمله معارضه مهر و ماه . و یک مثنوی که در جواب سلسله الذهب جامی سروده است .

آن میدانیم که این مکتب را بنام او مکتب خطائی بنامیم^{۲۸}. در دوره صفویه کتابخانه‌ها و دارالعلمهای بی‌شماری تأسیس یافت که مشابه این دوران را از این نظر کمتر در تاریخ ایران توان یافت. در دوران صفویه در اثر همین توجه و عنایت بارباب معرفت و دانش محققانی ظهور کرده‌اند که وجودشان برای ادب و فرهنگ ایران سرمایه افتخار است. تعداد تألیفاتی که در طی مدت دوپست سال، از سال (۹۱۵ تا ۱۱۱۵) انجام گرفته متجاوز از سه هزار جلد است!

اثرات معجز آسای تحول دوران شاه اسمعیل را در علم و ادب و هنر میتوان در تذکره تحفه سامی که نوشته فرزند او سام میرزاست مطالعه کرد. تذکره سامی بما نشان میدهد که: تبریز - اصفهان - مشهد - قزوین - شیراز - کاشان - تهران - چگونه مرکزیت می‌گیرد و مجمع علما و محل پرورش طالب‌علمان می‌گردند. اینک با این مقدمه به معرفی کتابخانه‌های دوران صفویه می‌پردازیم:

۳۶۱ - کتابخانه شاه اسمعیل صفوی. تبریز: بطوریکه گفته شد شاه اسمعیل صفوی پس از فتح هرات، هنرمندانی که در زمان سلطان حسین باقرا در هرات گرد آمده بودند و برای کتابخانه

راست: سام میرزا اثر سلطان محمد خندان. وسط: خط شاه طهماسب اول مضبوط در کتابخانه سالتیکوف شحدرین درلنین گراد. چپ: رضای عباسی - اثر معین مصور شاگرد رضا عباسی.

سلطانی به خلق آثار هنری مشغول بودند همه را به تبریز آورد و کتابخانه باشکوهی ترتیب داد و سرپرستی کتابخانه را به کمال‌الدین بهزاد سپرد. هنرمندانی که در کتابخانه شاه اسمعیل صفوی به خلق آثار هنری اشتغال داشتند بسیارند در اینجا چندتن از مشاهیر آنان را معرفی میکنم: سلطان محمد خندان، محیی شیرازی، میرک تبریزی و محمد قاسم شادیشاه، نباتی تبریزی، میرمصور، زینی بخارائی، شاه محمود رهی مشهدی، مانی نقاش شیرازی، مظفر علی تربتی، حیدر علی نقاش خواهرزاده بهزاد. آثاریکه برای کتابخانه شاه اسمعیل صفوی تهیه شده همه از گرانقدرترین کتابهای زینتی هستند و نمونه‌های آنها را در کتابخانه‌های معروف جهان، بریتیش موزیوم، کتابخانه کنگره و کتابخانه سلطنتی ایران میتوان دید.

۲۸ - خوانندگان ارجمند برای اطلاع بیشتر از این بحث به ص ۱۲۰ - ۱۳۰ کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران مراجعه فرمایند.

۳۶۲ - کتابخانه شاهطهماسب اول . تبریز : شاهطهماسب در سال ۹۳۰ که ده سال وشش ماه داشت سلطنت رسید و چون نزد نقاشانی نظیر مانی نقاش ، مظفرعلی وحیدرعلی - نقاشی آموخته بود و خط ثلث و نسخ و نسخ راهم نزد محیی شیرازی و شاه محمود نیشابوری مشق کرده بود به کتاب علاقه فراوان داشت و دارالصنایع تبریز را گسترش داد و کتابخانه شاهطهماسب روز بروز در اثر توجه غنی تر میگردد تا جائیکه در شمار معظم ترین کتابخانه های هنری جهان درآمد . شاه محمود نیشابوری مدتها کتابدار کتابخانه شاهطهماسب بود و برای کتابخانه شاهی نسخه برداری میکرد . محیی شیرازی نیز که از خوشنویسان نامی ایرانست زمانی کتابدار کتابخانه شاهطهماسب بوده است . امیر نظام الدین اسکوئی نیز که شاعر بود مدتی سمت کتابداری کتابخانه شاهی را داشته است^{۴۹} .

۳۶۳ - کتابخانه سلطان ابراهیم میرزا صفوی : او پسر بهرام میرزا فرزند شاه اسمعیل صفوی و ضمناً داماد شاهطهماسب بود . ابراهیم میرزا از شاهزادگان هنردوست صفوی است مدتها از طرف شاهطهماسب حکمران خراسان بود و دربارش مجمع دانشمندان و هنرمندان ، کتابخانه مجللی فراهم آورد و هنروران و خطاطان نامی امثال : شیخ محمد شیرازی ، علی اصغر کاشی ، عبدالله شیرازی برای او آثار هنری بوجود میآوردند . این شاهزاده هنردوست به جمع آوری آثار نفیس و مرقعات و خطوط استادان خط اهتمامی خاص داشت و بنوشته گلستان هنر^{۴۰} یکی از مرقعاتش محتوی خطوط نادر و کمیاب از مشاهیر خوشنویسان ایران و نقاشیهائی از نقاشان نامی چون بهزاد ، میرسیدعلی ، قاسمعلی وحیدرعلی و مظفرعلی و مانند آنها بوده است که همان زمان میگفته اند بهای آن باخراج مملکتی برابری میکند !

سلطان ابراهیم میرزا در موسیقی دست داشت و در این فن شاگرد مولانا قاسم قانونی بود خط نستعلیق را بسیار خوش مینوشته و در نقاشی نیز چیره دست بوده است . خلاصه التواریخ مینویسد که : تذکره سودمندی بنام فرهنگ ابراهیمی تألیف کرده بود که سفینه خوشگو براساس آن^{۴۱} تنظیم یافته است . ابراهیم میرزا شعر میگفت و جاهی تخلص میکرد عیسی تبریزی که شاگرد میرعلی هروی بود کتابدار کتابخانه ابراهیم میرزا بود .

این شاهزاده در زمان شاه اسمعیل دوم بقزوین آمد و مدتی سمت مهربرداری سلطنتی و ایشک آقاسی با او بود ، در روز شنبه پنجم ذی الحجه سال ۹۸۴ چون بکتابخانه و آثار نفیسی چشم طمع دوخته بودند او را شمشال خان کشت ، و چون همسرش دانست که بخاطر اموال نفیسی که فراهم آورده بود بجانش سوء قصد شده کتابها و مرقعات نفیسی را در حیاط خانه جمع آورد و آتش زد تا بدست قاتلان همسرش نیفتد و خود او نیز از غم مرگ جانگداز ابراهیم میرزا چند روز پس از آن درگذشت . کتابخانه سلطان ابراهیم میرزا یکی از کتابخانه های بسیار غنی و از نظر نسخه های هنری بی مانند بود که متأسفانه در آتش جهل و آز سوخت !!

۳۶۴ - کتابخانه سام میرزا : سام میرزا فرزند شاه اسمعیل اول و از شاهزادگان فاضل و فضیلت پرور صفوی است ، تذکره تحفه سامی بهترین معرف اوست و این تذکره یکی از آثار ارجمند زبان فارسی است . او مردی شایسته و متدین بود . دربارش مجمع فضلا و نویسندگان بوده و بطوریکه خود در تحفه سامی متذکر است نویسندگان و خوشنویسان بنامی مانند : شوقی یزدی ، لسانی شاعر ، خواجه شهاب الدین عبدالله مروارید ، قاضی احمد غفاری مؤلف تاریخ در کتابخانه و دیوان او بخدمت اشتغال داشته اند . او در خوشنویسی شاگرد شهاب الدین عبدالله مروارید بوده است . این شاهزاده در اواخر عمر در قلعه قهقهه تحت نظر بود و با اولادش در آنجا میزیست و بتألیف مشغول بود ، کتابخانه او نیز در این قلعه قرار داشت که بسال ۹۷۵ زلزله ای شدید قلعه را درهم

۲۹ - تحفه سامی ص ۵۸ .

۳۰ - گلستان هنر تألیف حاج احمد میرمنشی قمی نسخه خطی کتابخانه آقای نجوانی - تبریز .

۳۱ - خلاصه الاشعار تقی الدین کاشی نسخه خطی .

کوبید و سام میرزا که با سلطان احمد و سلطان فرخ پسران القاس میرزا در اطاقی مشغول صحبت بودند در زیر آوار گرفت و بدین سان جان بجان آفرین سپردند.^{۳۲}

۳۶۵ - کتابخانه ظهیرالدین بهرام میرزا: یکی دیگر از فرزندان شاه اسمعیل است. این شاهزاده نیز به تبعیت از پدر نامدار خود شیفته هنر و ادب بود شعر میگفت و بهرامی تخلص میکرد در خط نستعلیق استاد بود مدتها حکومت هرات را داشت و در آنجا کتابخانه‌ای قابل توجه فراهم آورد. سال ۹۵۶ درگذشت و سپس فرزندش بدیع‌الزمان میرزا جانشین او شد و این شاهزاده نیز همچون پدرش بسیار فضل‌دوست بود سرانجام بفرمان شاه اسمعیل دوم در عنقوان شهاب شهید شد.^{۳۳}

۳۶۶ - کتابخانه شاه محمد خدا بنده: شاه محمد خدا بنده به هنر و کتاب علاقه داشت و در قزوین کتابخانه بزرگی فراهم آورد که تصدی آنرا **خواجه عبدالعزیز نقاش** شاگرد بهزاد بعهده داشت. و در کتابخانه او **شاه قلی و عبدالصمد و میر سید علی و مظفر علی** کار میکردند و این نقاش چیره‌دست شهرتی عالمگیر یافت و شاه محمد خدا بنده کارهای او را به کارهای بهزاد برتری میداده و هم چنین با او اجازه داده شد که نقاشی‌های شاهی رقم کند.^{۳۴}

۳۶۷ - کتابخانه مدرسه ذوالفقار اصفهان: بانی این مدرسه شیخ محمد صفی است که در زمان شاه طهماسب اول سال ۹۵۰ بر اساس کتبی‌های که دارد آنرا بنا نهاده است. این مدرسه از مدارس قدیمی اصفهان و بنام مدرسه ذوالفقار معروف است. این مدرسه از مدارس طلبه‌نشین بوده است.

۳۶۸ - کتابخانه شاه عباس بزرگ: اصفهان: شاه عباس بزرگ به تبعیت از شاه اسمعیل و شاه طهماسب و شاه محمد خدا بنده و هم چنین از محیطی که آنها بوجود آورده بودند به هنر و کتاب علاقه وافر داشت و گوئی این ذوق و شوق با خون و روح او عجین شده بود.

با اینکه وارث کتابخانه نفیس شاه طهماسب و شاه محمد خدا بنده بود معذالک در تکمیل و افزایش این گنجینه‌های هنر و ادب بجان کوشید و برای تأمین این نظر دارالصنایع تبریز را باصفهان منتقل کرد و کوشید تا خوشنویسان و مصوران و مذهبیان و جلد سازان و زرافشانان و حل کاران را برای خلق آثار هنری در اصفهان گرد آورد.

شاه عباس بنقاشی آشنائی داشت و خودش نیز نقاشی میکرد و بخط خوش عشق میورزید و از دیدار آن به نهایت درجه محظوظ و متلذذ میگردد. و از همین رهگذر است که در دوران او خوشنویسان عالیقدری ظهور کردند و خط ثلث و نستعلیق و نسخ در اوج زیبایی و کمال نوشته شده است و اعتلای هنر کتاب سازی در دوران او تا آنجا رسید که کثرت مشاهیر این فنون و هنر قاضی احمد بن میرمنشی ابراهیمی قمی را بتألیف تذکره گلستان هنر که بمعرفی این دسته از هنرمندان دوران شاه عباس بزرگ اختصاص دارد واداشت.

برای آنکه از عظمت و شکوه و جلال کتابخانه شاه عباس بزرگ نموداری بدست داشته باشیم بجاست گروهی از خوشنویسان و هنرمندان و مصورانیکه برای کتابخانه این پادشاه بنوشتن و تزئین کتابها اشتغال داشته‌اند بشناسیم و بدین منظور اینک بمعرفی تنی چند از مشاهیر ایشان میپردازیم:

علیرضای تبریزی عباسی، میرزا سلطانعلی میرمنشی، علی بیگ نیشابوری، اسکندریک منشی، میرعلی جامی، عبدی نیشابوری، مالک دیلمی، ابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا، میرعماد سیفی حسنی، حکیم رکنا، علیرضا اصفهانی، ابوسعید بن حسن الحسینی که کتاب تاج‌المآثر تألیف حسن نظامی بخط اوست که برای کتابخانه شاه عباس نوشته و اینک در کتابخانه سلطنتی گلستان محفوظ است. **محمد رضا بن میرزا علی کاتب خاتون آبادی، میرمحمد معصوم، میرمحمد شریف مخاطب به کاتب السلطانی** خواهرزاده میرعبدالله خوش‌نویس، **عبدالجبار** از شاگردان میرعماد،

۳۲ - برای اطلاع بیشتر از شرح حال سام میرزا بمقدمه این بنده نویسنده بر تذکره تحفه سامی مراجعه فرمایند.

۳۳ - لب‌التواریخ . ۳۴ - کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران ص ۱۲۵ .

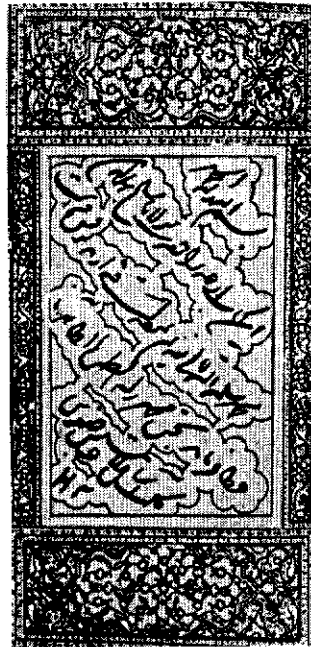
عبدالرشید دیلمی مشهور به رشیدا خواهرزاده میرعماد که پس از قتل میر بهند رفت و معلم خط داراشکوه شد، محمد شفیع فرزند عبدالجبار، مولانا شمس‌الدین محمد بسطامی معروف به شمس بسطامی. و از نقاشان و مصوران نامی باید از آقارضای عباسی، رضای کاشی، میر مصور بدخشانی، معین مصور شاگرد رضای عباسی، آقا سید محمود، آقا عنایت، حبیب‌الله ساوجی، سیاوش بیگ، شیخ محمد سبزواری، میریحیی تبریزی، مولانا کبک هراتی، محمدبیک خلیفه‌الخلفائی معروف به خلیفه سلطان، میرابراهیم دردی، محمد محسن، محمد یوسف، یاد کرد.

سرآمد نقاشان کتابخانه سلطنتی صادق بیگ افشار ارومی بوده است که از شاگردان چیره دست مظفرعلی خواهرزاده بهزاد بشمار است. و مدتها ریاست کتابخانه شاه عباس را برعهده داشت و پس از او ریاست کتابخانه در عهده علیرضا عباسی تبریزی خوشنویس گذاشته شد. گلستان هنر درباره علیرضای عباسی چنین مینویسد: «مولانا علیرضا تبریزی شاگرد مولانا علی بیگ تبریزی است، صاحب اخلاق حمیده و اوصاف پسندیده، بعد از فترت رومیه و خرابی دارالسلطنه تبریز بقزوین آمده در آن بلده توطن اختیار نمود در مسجد جامع آنجا رحل اقامت انداخته بکتابت اشتغال نمود در تلو خوشنویسان ثلث و نسخ ذکر ایشان شد اما چون در جبهت بیعتش مذکور بوده که در فن نستعلیق سرآمد زمان و نادر دوران گردد طبع شریفش بدان مایل و ذهن منیفش بدان راغب گشت و شروع در مشق آن نموده و در اندک زمانی بزور وقوت ام‌الخطوط که عبارت از ثلث است خوشنویس گشت و خطرا بجای بلند رسانید و هر چه از مولانا میرعلی تبریزی نقل مینماید تفرقه‌ی چندانی ندارد و آنچه از قلم گوهر ریز ایشان میریزد روز بروز تفاوت بیش ظاهر شود وی بعد از ایامی که در مسجد جامع دارالسلطنه قزوین بکتابت و قطعه‌نویسی اشتغال داشتند بملازمت فرهاد خان رسیدند و فرهاد خان مشارالیه او را تربیت و رعایت فرمود و جهت مومی‌الیه کتابت میکرد، دو سال همراه خان بخراسان و مازندران رفت، چون شاه مالک رقاب سپهر رکاب بر حقیقت احوال او اطلاع یافتند ایشان را از خان گرفته ملازم خود ساختند، اکنون ۱۲ سال شد که در ملازمت رکاب ظفر انتساب شاه کام‌بخش کامیاب در جمع یورشها و ساق‌ها اقدام دارند و از جمله مقربان و مخصوصان پادشاه عالمیاند و گاهی بکتابت و قطعه‌نویسی اشتغال دارند، پیوسته در مجلس بهشت‌آئین از نوازشات بی‌نهایت سرافراز و مفتخرند»^{۳۵}.

دانشمندان و مشاهیر و صدور و امرا چون بعشق و علاقه شاه عباس بکتابت آگاه بودند آثار برجسته و نفیسی را که بدست می‌آوردند بشاه عباس تقدیم میداشتند، برای نمونه از نخستین برگ کتابی که شیخ بهائی به شاه عباس تقدیم داشته و شاه عباس بخط خود مطالبی نوشته است، عکسی در اینجا می‌آوریم. هم‌چنین امام قلیخان فرمانروای فارس بشرحی که خواهیم گفت در شیراز دارالصنایعی ایجاد کرد و کتابهای نفیسی فراهم می‌آورد و بشاه عباس تقدیم میداشت.

شاه عباس دو بار از کتابهای کتابخانه خود به دو کتابخانه معظم عصر یکی کتابخانه آستان قدس رضوی و دیگری آستانه شاه صفی وقف کرد. از جمله کتابهایی که از کتابخانه شاه عباس بزرگ وقف آستانه شاه صفی شده بوده است و خوشبختانه اینک در موزه ایران باستان از آنها نگاهداری میشود میتوان از نسخه نفیس خلاصه‌التواریخ میرمنشی قاضی میراحمدخراسانی (قمی) یاد کرد. این کتاب در تاریخ ۹۷۷ بکتابخانه شاه عباس وارد شد و در تاریخ ۱۰۱۷ وقف آستانه شاه صفی گردیده بوده است. دیگر میتوان از دیوانهای: خاقانی - شاه اسمعیل صفوی خطائی، طالب آملی، عصمت بخارائی، امیرعلیشیر نوائی، و کتابهای: ذخیره خوارزمشاهی، روضه‌الصفاء، شاهنامه فردوسی - شاهنامه قاسمی گنابادی که فتوحات شاه اسمعیل صفوی را بنظم آورده بوده است. پنج گنج نظامی نامبرد.

۳۵ - خوانندگان ارجمند برای اطلاع از شرح حال مصوران دوران شاه عباس بزرگ به کتاب کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران ص ۱۲۴ - ۱۳۴ مراجعه فرمایند.

راست : کتابخانه معیل بن محمد اوایل قرن نهم . وسط : عکس کتابی که شیخ بهائی آنرا به شاه عباس بزرگ تقدیم داشته است . چپ : حمزه بیک آق قویونلو که سال ۸۰۹ در آذربایجان فرمان میرانده .

صورت کتابهاییکه وقف آستان قدس رضوی شده بوده است در هفت جلد فهرست چاپی کتابخانه آستان قدس آمده است و نشان میدهد که کتابخانه شاه عباس بزرگ تا چه اندازه غنی بوده است .
۳۶۹ - کتابخانه ابن خاتون (محمد بن علی) . اصفهان : محمد بن علی معروف به ابن خاتون از مشاهیر دانشمندان دوران شاه عباس کبیر است . این دانشمند کتابخانه معظمی در اصفهان داشته است . پس از اینکه از بکان بکتابخانه آستان قدس دستبرد زدند و کتابخانه بوضع نامطلوبی درآمد و شاه عباس همت بجمع آوری کتاب برای کتابخانه آستانه مبذول داشت و خود مقداری کتاب تقدیم داشت این دانشمند نیز به تبعیت از شاه عباس بزرگ در سال ۱۰۲۸ تعدادی از کتب نفیس کتابخانه اش را بکتابخانه آستان قدس اهدا کرد از جمله کتاب شماره (۵۷۴۰) کتابخانه آستان قدس است .

۳۷۰ - کتابخانه شیخ بهائی . اصفهان : شیخ بهاء الدین عاملی از اجله دانشمندان و متفکران و نویسندگان و سخنوران نامی ایران و معاصر با شاه عباس بزرگ است ، شاه عباس بزرگ نسبت باین دانشمند ارجمند نهایت درجه اعزاز و اکرام روا میداشت . پس از اینکه از بکان شهر مشهد را تاراج کردند و نفایس کتابخانه آستان قدس را بغارت بردند ، شاه عباس بزرگ بعد از سرکوبی از بکان برای احیای کتابخانه آستانه شیخ بهائی را مأمور کرد که بجمع آوری کتابهای تاراج شده بپردازد و جوهری نیز برای خرید کتاب در اختیار شیخ گذاشتند ، شیخ بهائی مدت دو سال برای انجام این مهم صرف وقت کرد و تعدادی از کتابهای نفیس کتابخانه اش را نیز به کتابخانه آستانه تقدیم داشت که هم اکنون بسیاری از آنها موجود است . در کتابخانه مجلس شورای ملی نیز آثاری بخط شیخ بهائی محفوظ است .

عبدالله افندی^{۳۶} ، ضمن شرح حال ظهر الدین ابراهیم بن قوام الدین حسین همدانی از کتابخانه معظم شیخ بهائی یاد میکند .

هم اکنون نیز در آرامگاه شیخ بهائی که بفرمان شاهنشاه آریامهر به زیباترین صورتی در جوار مرقد مطهر ثامن الائمه بنا گردیده کتابخانه ای برای آثار و تالیفات و هم چنین آثاری که

۳۶ - عبدالله افندی مؤلف کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاست درباره این دانشمند بطور مشروح شرح حال بدست خواهیم داد .

درباره شیخ بهائی تحقیقاتی دارند ترتیب داده شده است .

۴۷۱ - کتابخانه کلیسای وانگ جلفا . اصفهان : کلیسای وانگ جلفای اصفهان در زمان شاه عباس بنیاد نهاده شده و از همان اوان ازمنیان ایران کتابخانه‌ای برای آن ترتیب داده بودند ، خوشبختانه این کلیسا و کتابخانه آن تاکنون از دستبرد حوادث زمان مصون و محفوظ مانده است .

در کتابخانه کلیسای وانگ از کتابهای مخطوط ارمنی (مذهبی و علمی و ادبی) متعلق بقرون هفتم و هشتم به بعد نگاهداری می‌شده است این کتابها هم اکنون نیز موجود و از نظر قدمت و کمبایی بسیار نفیس و گرانقدرند .

۴۷۲ - کتابخانه فرهادخان معتمدالدوله . اصفهان : فرهادخان از امرای شاه عباس کبیر است که مدتها حکومت خراسان و سپس مازندران را داشته است . این امیر نیز علاقه و عشقی وافربکتاب داشت و کتابخانه اختصاصی قابل توجهی فراهم آورده بود ، علیرضای عباسی در آغاز کار مدت دو سال برای کتابخانه او کار میکرده است . سلطان حسین باختری از خوشنویسان معروف سمت کتابداری کتابخانه فرهاد خان را داشته است .

۴۷۳ - کتابخانه امام قلیخان فرمانروای فارس . شیراز : امام قلیخان امیرالامرای فارس از علاقه‌مندان بکتاب و هنر بود ، در شیراز برای استنساخ و تهیه کتاب‌های تزئینی دارالصنایعی بوجود آورد که در این دارالصنایع خطاطان و مصوران و مذهبیان بنامی بکار اشتغال داشتند . از مشاهیر هنرمندان دارالصنایع شیراز میتوان از حکیم لایق ، ملا یگانه ، ملا مفید ، ملا ترابی نامبرد .

کتابخانه امام قلیخان از کتابخانه‌های عظیم و کم نظیر دوران صفویه بوده است (تصویر امام قلیخان بقلم صادقی کتابدار است) .

۴۷۴ - کتابخانه مدرسه خان . شیراز : امام قلیخان بسال ۱۰۲۴ این مدرسه را بنا کرد و موقوفات بسیاری برای اداره امور کتابخانه و مدرسه وقف کرد .

۴۷۵ - کتابخانه مدرسه گنج علیخان . کرمان : گنج علیخان که از طرف شاه عباس بزرگ حکومت کرمان را داشت در سال ۱۰۰۷ مدرسه بزرگی در کرمان ساخت و برای آن نیز کتابخانه قابل توجهی فراهم آورد .

۴۷۶ - کتابخانه زینل بن زکریای عباسی : زینل بن زکریای عباسی از امرای دانشمند زمان شاه عباس است و از دودمان صفوی بوده که از طرف شاه عباس به خطاب عباسی مفتخر گردیده است .

این مرد دانشمند در اصفهان کتابخانه‌ای فراهم آورد و خوشنویسان را بر آن میداشت که برای کتابخانه اش نسخه‌هایی را رونویس کنند ، کتابهای کتابخانه او همه بمهر «عبده زینل بن زکریای عباسی ۱۰۲۹» مهوراند از جمله این کتابها حاشیه برنفضات الانس اثر رضی الدین لاری (ملا عبدالغفور) را که متعلق بکتابخانه مجلس شورا می‌است یاد کرد .

۴۷۷ - کتابخانه میرزا محمد ظاهر قمی : این دانشمند از محدثان معروف است ، مباحثه النفس از جمله تألیفات اوست . کتابهای کتابخانه این دانشمند همه مهر کتابخانه او را دارند و تاریخ آنها ۱۰۵۰ است .

۴۷۸ - کتابخانه معیل بن محمد مدعوبه بکوجک چلبی : کتابهای بسیاری متعلق باین دودمان دیده شده است از جمله کتاب حله الکمیث شمس الدین محمد تواجی متعلق بکتابخانه فخرالدین نصیری امینی است .

۴۷۹ - کتابخانه شاه صفی : شاه صفی نیز به جمع آوری کتاب علاقه داشته است و کتابهای بسیاری متعلق بکتابخانه شاه صفی در کتابخانه‌های خصوصی وجود دارد از جمله دیوان شاپور تهرانی مورخ ۹۲۷ متعلق به کتابخانه شاه صفی است .